

Organisation Todt som byggherre i Norge

Organisation Todt as builder in Norway

Hans Otto Frøland

Dr.philos. 1993

Professor ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

hans.otto.froland@ntnu.no

SAMMENDRAG

Norge var en byggeplass under den tyske okkupasjonen, preget av enorme prosjekter og mange tyske byggherrer. Våren 1942 sendte Albert Speer en innsatsgruppe fra byggeorganisasjonen Organisation Todt (OT) til Norge for å ta en ledende rolle i gjennomføringen. Gjennom en skriftlig førerordre formaliserte Hitler oppdraget som et program. Ordren forstås i lys av avstanden mellom et overambisiøst byggeprogram og Norges tilgjengelige ressurser. OT skulle øke ytelsen og effektivisere ressursbruken, samtidig som organisatoriske (bedrifter), fysiske (materialer) og menneskelige (tvangsarbeidere) ressurser skulle hentes utenfor landet. Ambisjonene var for store til at programmet kunne realiseres, men ressurstilførselen og resultatet reiser spørsmål om okkupasjonskostnader og den raske gjenreisningen. Utenlandske tvangsarbeidere bar de største kostnadene ved investeringsprogrammet.

Nøkkelord

Organisation Todt, infrastruktur, okkupasjonsregime, okkupasjonskostnader.

ABSTRACT

All of Norway was a building site during the German occupation. Several German government agencies and companies served as builders. As Norway's strategic importance grew, the Reich Commissariat registered 1600 projects by the end of 1941, of which some were extremely ambitious. In addition to buildings for the large and increasing Wehrmacht gar-

riksen, the building activities covered projects such as naval bases, fortifications, airports, roads, bridges, railway lines, industry and even a new German city. The bulk of the necessary resources was funded largely through forced credits and resources allocated from within the country. This changed in spring 1942 as Albert Speer ordered Organisation Todt (OT) to send a construction task force to Norway, named Einsatzgruppe Wiking (EW). Through a written order from the Führer, Hitler formalized its mission through a program. The article regards the program as a response to the increasing discrepancy between building goals and available resources and emphasizes that Speer saw OT's mode of operating as an instrument to reach its goals. Whereas Speer anticipated that the EW would allocate resources more efficiently and thus increase the productivity of companies and labour, the task force procured the bulk of organizational (firms), physical (building materials) and human resources (forced labour) from abroad. Although the program was a wishful dream of overstretched ambitions – so common among the Nazis – in cooperation with the Wehrmacht the EW nevertheless went a long way towards its goals. Focusing on the institutional and financial aspects of the program, the article strengthens the hypothesis that the program contributed to the quick post-war recovery of the Norwegian economy while foreign forced labour suffered the costs of EW's pursuit of efficiency most severely.

Keywords

Organisation Todt, infrastructure, occupation regime, occupation costs.

Norge var en byggeplass under den tyske okkupasjonen. Aktiv i alle landets fylker ble *Organisation Todt* (OT), i samarbeid med Wehrmacht, den største byggherren. Våren 1942 overtok OT gjennom sin nyankomne innsatsgruppe, *Einsatzgruppe Wiking* (EW), Rikskommissariatets (RK) landsomfattende byggeorganisasjon. Senere overtok EW deler av Hærens oppgaver innen festnings- og jernbanebygging. Etter å ha overtatt Marinens og Flyvåpenets byggeorganisasjoner, var EW den største tyske byggherre i landet fra sommeren 1944. Formålet med artikkelen er å gi en første sammenfattende presentasjon av EW som byggherre i Norge.¹

Willi Henne, EWs leder, sa etter krigen at organisasjonen ikke tjente egne mål, men var et virkemiddel.² Som OT var EW en prosjektorganisasjon drevet av ingeniører. Formålet var å bygge effektivt ved hjelp av teknikk og ingeniørkompetanse.³ Men som del av OT var EW også integrert i Adolf Hitlers nazistiske førerstat.⁴ EW skulle realisere Førerens vilje så effektivt som mulig. Hitler kalte ordren i mai 1942 som formulerte EWs byggeoppdrag i Norge

1. En forbeholden presentasjon foreligger riktignok, jf. Hans Otto Frøland og Gunnar Hatlehol, *Organisation Todt and Forced Labour during the Nazi Occupation*, i Marek E. Jasinski og Leiv Sem, *Painful Heritage. Studies in the Cultural Landscape of the Second World War*, Trondheim 2015: 45–61.
2. OT-arkivet, IHS, NTNU, Willi Henne, *Die Organisation Todt in Norwegen*, (upublisert manuskript i tre deler og forord), 1945, del 2: 9.
3. Franz W. Seidler, *Die Organisation Todt. Bauen für Staat und Wehrmacht*, Koblenz 1987.
4. Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1969.

for *Wiking-Befehl*. Han ga den til Albert Speer i egenskap av *Generalbevollmächtigter für die Regelung der Bauwirtschaft* (GB Bau). Funksjonen til GB Bau var å effektivisere byggesektoren ved målrettet å fordele innsatsfaktorer til politisk prioriterte byggherrer (*Kontingenträger*).⁵ Siden GB Bau og OT var komplementære organisasjoner ledet i personalunion av Speer, var det en forutsetning at GB Bau skulle forvalte oppdraget mens OT/EW skulle stå for praktisk gjennomføring i samarbeid med Wehrmacht. Speer var Hitlers lojale yndling da han fikk Vikingordren 13. mai 1942. Etter Fritz Todts død i februar samme år, hadde Hitler overført alle Todts funksjoner til Speer. Disse omfattet ikke bare funksjonen som GB Bau og leder for OT, men bl.a. også funksjonen som rustningsminister. Det var et makt-sentrum som påtok seg oppdraget.

Hitler kalte oppdraget *Wiking-Programm*. Det bestod i seks byggeoppdrag: 1) sammenhengende befestning av kysten, 2) vintersikker riksvei 50 fra Halden til Lakselv med kobling til den finske Ishavsveien, 3) flyplasser, 4) enkeltsporet jernbane fra Mo til Kirkenes, 5) ubåtstøttepunkter i Trondheim og Bergen med bombesikre dokker og tørrdokker for de største skip, 6) utbygging av lettmetallindustrien.⁶ Alle seks prosjektene var påbegynt før mai 1942, enten av Wehrmachts våpengrener, Rikskommissariatet eller de to tyskkontrollerte aksjeselskapene Nordag og Nordisk Lettmetall.

Vikingprogrammet kan ikke forstås isolert. Til stede i alle okkuperte land var OT en transeuropeisk organisasjon som flyttet materielle og menneskelige ressurser over det okkuperte kontinentet. På det meste kontrollerte OT halvannen million arbeidere.⁷ Gunnar Hatlehol viser i dette heftet hvordan Vikingprogrammet fordret et storstilt arbeidsinnsatsprogram. Av de anslagsvis 130 000 utlendingene som ble sendt til Norge under okkupasjonen, de fleste krigsfanger eller tvangsarbeidere, var ca. 90 000 involvert i EWs byggeprosjekter.⁸ I tillegg kom kanskje 30 000 norske tvangsarbeidere.⁹ Under nazistatens tvang og diskriminerende rasepolitikk «bygde de landet». Etter drapene på de norske jødene er det dette omfattende tvangsarbeidet som tydeligst kobler Norge til Tysklands rasepolitikk under andre verdenskrig.

Direkte tvang var likevel ikke OTs eneste virkemiddel. EW inngikk byggekontrakter med mange hundre private bedrifter. Simon Gogl viser i dette heftet hvordan oppdraget fordret mobilisering også av utenlandske bedrifter.¹⁰ Kanskje nesten 500 ble rekruttert innenfor Riket. I tillegg kom mange norske underleverandører. EW inngikk kontrakter også med

5. Christiane Botzet, Ministeramt, Sondergewalten und Privatwirtschaft. Der Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft, i Rüdiger Hachtmann og Winfried Süß (red.), *Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur*, Göttingen 2006: 115–137.
6. Martin Moll (red.), «Führer-Erlasse» 1939–1945. *Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkriegs schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft und Militärverwaltung*, Stuttgart 1997: 249–250.
7. Seidler 1987: 10.
8. Gunnar Hatlehol, «Norwegeneinsatz» 1940–1945. Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang, Trondheim 2015. Hatlehol drøfter ikke det totale omfanget. Estimatet bygger på spredte tallangivelser i avhandlingen.
9. Gunnar Hatlehol, «Tvangsstyringen av arbeidslivet under hakekorset 1940–1945: Diktat og kollaborasjon», *Arbeiderhistorie*, Oslo: 2018: 49–71.
10. Jf. også Torgeir Sæveraas, «Beton macht Geschichte». *Organisation Todt og byggingen av Festung Norwegen*, Trondheim 2017: 147–169.

statsetater som NSB og Statens Vegvesen, som Ketil Gjølme Andersen viser i dette heftet. Om enn i varierende grad ble bedriftene og statsetatene gjennom entreprisekontraktene integrert i OTs europeiske system for allokering og anvendelse av ressurser, inkludert tvangsarbeidskraft.

Sammen med Wehrmacht la EW beslag på store deler av Norges ressurser, og bidro til at sivilsamfunnet fikk lavere levestandard.¹¹ Da regjeringen presenterte Norges krigserstatningskrav høsten 1945, inkluderte den tapene, men overså bruksverdiene som lå igjen etter okkupasjonsmaktens investeringer.¹² Mye av infrastrukturen ble tatt i bruk under gjenreisningen, og det er grunn til å spørre om ikke Vikingprogrammet bidro til at Norges BNP allerede i 1946 nådde 1939-nivået.¹³

Etter krigen skygget imidlertid en patriotisk minnekultur lenge for slike spørsmål i alle tidligere okkuperte land. Norske historikere formidlet først i 1980-årene at det også lå igjen nytteverdier etter okkupasjonen, men først etter årtusenskiftet fanget OT og Vikingprogrammet interesse.¹⁴ Det var utenlandske historikere som rettet lyskasteren mot Tysklands strategier og institusjoner i Norge, men heller ikke disse fanget EWs funksjon og virke.¹⁵ Hovedforklaringen er kildesituasjonen. Arkivalia etter OT gikk stort sett tapt under krigen. Lenge eksisterte det derfor bare en monografi fra 1987 om byggeorganisasjonen.¹⁶ Franz Seidlers arbeider er informative, men kan kritiseres for å behandle organisasjonen som et upolitisk ingeniørteknokrati befridd for nazistatens maktovergrep og raseideologi. Forskning viste nemlig at nazistatens ideologi var retningsgivende for behandlingen av tvangsarbeidskraften.¹⁷ Senere viste forskning også OT-bedriftenes nærvær under nazistatens utryddingsregime i øst.¹⁸ Det mest ambisiøse arbeidet om OT var Fabian Lemmes' doktoravhandling. Han søkte å forstå hvordan OT forvaltet den ressursøkonomiske ingeniørrasjonaliteten i kombinasjon med den polykratiske førerstatens politiske vilje i Frankrike og

11. Odd Aukrust og Petter J. Bjerve, *Hva krigen kostet Norge*, Oslo 1945: 44–46.

12. *Preliminary Statement of The Royal Norwegian Government's Reparation Claim against Germany*, Oslo 1945.

13. Ola Grytten, The gross product of Norway 1830–2003, i Øyvind Eitrheim m.fl. (red.), *Historical monetary statistics for Norway 1830–2003*, Oslo 2004: 279.

14. Olav Wicken, Industrial Change in Norway during the Second World War. Electrification and Electrical Engineering, *Scandinavian Journal of History*, 2, 1983: 119–150; Guri Hjeltnes, *Hverdagsliv*, Oslo 1986: 67–96; Marianne Neerland Soleim, Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945. Antall, organisering og repatriering, Oslo 2009: 138–147.

15. Earl Ziemke, *The German Northern Theatre of Operations 1940–1945*, Washington D.C. 1959; Walter Hubatsch, *Weserübung. Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940*, Göttingen 1960; Hans-Dietrich Looock, *Quisling, Rosenberg und Terboven: Zur Geschichte der nationalsozialistischen Revolution in Norwegen*, Stuttgart 1970; Alan S. Milward, *The fascist economy in Norway*, Oxford 1972; Fritz Petrick, Das Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus in Norwegen 1940–1945, *Zeitschrift für Geschichte* 31, 1983: 397–413; Arnim Lang, *Strukturelemente der Besatzungsherrschaft in Norwegen 1940–1945*, Potsdam 1996; Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*, München 2000.

16. Seidler 1987. Jf. Franz W. Seidler, Das nationalsozialistische Kraftfahrerkorps und die Organisation Todt im Zweiten Weltkrieg, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 4, 1984: 625–636; Franz W. Seidler, *Fritz Todt. Baumeister des Dritten Reiches* (2. utg.), Frankfurt 1988.

17. Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des dritten Reiches*, Bonn 1985; Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge in der deutschen Kriegswirtschaft und im besetzten Europa 1939–1945*, Stuttgart 2001.

18. Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999; Ian Kershaw, *The End. Hitler's Germany 1944–45*, London 2011, 184–186.

Italia. Lemmes viser at okkupasjonsmakten i økende grad brukte direkte makt for å skaffe OT arbeidskraft, men at OT rekrutterte bedrifter uten direkte tvang.¹⁹ Det er et problem at Lemmes i stor grad måtte basere analyse og tolkning på kildemateriale som ikke var skapt av OT selv. Hans konklusjoner sier dermed snarere noe om okkupasjonsregimets virkninger enn om selvstendige effekter av OT.

Det godt bevarte kildematerialet etter EW på Riksarkivet i Oslo reduserer faren for slike «økologiske feilslutninger». Det var først rundt 2011 at materialet var ordnet slik at det muliggjorde effektiv forskning om organisasjonen. Da kastet heller ikke den patriotiske minnekulturen samme sterke skygge, og historieforskning om byggeaktiviteten, tvangsarbeidet og kollaborasjonen under okkupasjonen kunne vanskelig unngå å gjøre fremskritt.²⁰

Alan Milward, Helge Paulsen og Robert Bohn har vist til diskrepansen mellom de tyske byggeambisjonene og Norges ressursgrunnlag.²¹ De dokumenterer bekymringene på tysk side, men ingen drøfter om EWs ankomst og Hitlers Vikingordre på noen måte var koblet til dem. Denne artikkelens overordnede forskningsspørsmål er derfor hvorfor OT kom til Norge og hvordan EW virket i landet. Spørsmålene kan bare besvares tilfredsstillende ved å forstå OTs operasjonsmodus og bekymringene knyttet til tysk byggeaktivitet i Norge forut for EWs ankomst.

Utgangspunkt for drøftingen er den konsekvente betoningen av vilje for gjennomføringskraft som gjennomsyret Hitlers tenking og nazismens idégrunnlag. Da Hitler i august 1936 begrunnet Fireårsplanens betydning for at Tysland kunne føre en krig som ville sikre det tyske folk *Lebensraum*, understreket han at ressursmobilisering for et fremtidig mål dypest sett ikke var et teknisk-økonomisk spørsmål, men derimot et spørsmål om vilje: «*Dies ist kein Wirtschaftsproblem, sondern eine Willensfrage*».²² Betoningen av vilje innebar verken for Hitler, naziregimet eller OT at ressursøkonomiske og raseideologiske motiver utelukket hverandre, noe Adam Tooze har formulert slik: «...‘pragmatic economic’ motives and genocidal ideology were inseparably intertwined.»²³

Det argumenteres for at Vikingordren var svar på diskrepansen mellom ambisjoner og tilgjengelige ressurser i Norge og at OTs operasjonsmodus skulle bidra til å overkomme den. EW forstås således som redskap for Førerens vilje. Sammen med Wehrmacht maktet da også EW å realisere de fleste deloppdragene, til enorme omkostninger så vel menneskelig som økonomisk. Det samlede Vikingoppdraget var likevel for stort. Jernbaneprosjektet til Kirkenes ble en regelrett fiasko. Det stod ikke på Hitlers vilje, som i 1944 fånyttes beordret forsert jernbaneinnsats gjennom det såkalte *Wiking II-Programm*.²⁴ Viljen møtte i så måte

19. Fabian Lemmes, *Arbeiten für das Reich. Die Organisation Todt in Frankreich und Italien, 1940–1945*, Firenze 2009: 262–265, 310–312, 409–411.

20. Hatlehol 2015; Sæveraas 2017; Simon Gogl, *Laying the Foundations of Occupation. Organisation Todt and the German Construction Industry in Occupied Norway*, doktorgradsmanuskript under arbeid.

21. Milward 1972; Helge Paulsen, *Reichskommissar vs. Wehrmachtbefehlshaber*, i Robert Bohn m.fl. (red.), *Neutralität und Totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1991: 149–168; Bohn 2000.

22. Wilhelm Treue, *Denkschrift über Vierjahresplan, Vierteljahrsheft für Zeitgeschichte*, Jg. 3, 2, 1955, 184–210, sitat 207.

23. Tooze 2006: 668. Jf. Ulrich Herbert, *Labour and Extermination: Economic Interests and the Primacy of Weltanschauung in National Socialism, Past and Present*, 139 (1999), 144–195.

24. Se Andersens og Hatlehols bidrag i dette heftet.

sin ressursbegrensning. Mer overraskende er kanskje den tilpasning av viljen som allerede skjedde gjennom Vikingordren. Vikingprogrammet skulle nemlig i langt større grad enn tidligere byggeaktivitet hente ressurser utenfor Norge og finansieres over det tyske krigsbudsjettet.

HVORFOR WIKING-BEFEHL?

Da Albert Speer 19. februar 1942 informerte Hitler om at *Einsatzgruppe Wiking* skulle settes inn i Skandinavia, var en forsyningsstab for en større mobilisering allerede under oppbygging.²⁵ Beslutningene ble tatt i Berlin og var del av en større reform av OT som organisasjon. Det var likevel spesifikke grunner for innsatsgruppens oppdrag. Formålet med dette delkapitlet er å forstå hvorfor Hitler formulerte Vikingprogrammet gjennom en skriftlig førerordre (*Führer-Befehl*), ordretypen med høyest prioritet i førerstaten. EW var nemlig den eneste av OTs nye innsatsgrupper som fikk sin fullmakt via en slik ordre.

Nordfrontens strategiske betydning hadde økt i løpet av 1941.²⁶ Torgeir E. Sæveraas viser i dette heftet hvordan frykten for allierte angrep motiverte massiv befestningsaktivitet og styrkeoppbygging langs norskekysten, mens Ketil G. Andersen viser hvordan planen for den såkalte Polarjernbanen til Kirkenes ble en prioritet. Hitler var selv pådriver for begge prosjektene. De var militærstrategisk viktige, noe Hitler gjentok overfor Albert Speer ved mange anledninger gjennom sin sedvanlige viljes-retorikk.²⁷ Samtidig er det ikke oppsiktsvekkende at EW også skulle bygge og vedlikeholde veier, broer og tunneler, slik OT gjorde under felttogene på Balkan og i Sovjetunionen. Nord for Mosjøen var riksvei 50 bare stykkevis utbygd. Etter at Wehrmachts overkommando (OKW) hadde beordret generaloberst Niklas v. Falkenhorst, den militære leder i Norge, til å angripe Murmansk, hadde han vært tvunget til å frakte tropper og materiell sjøveis eller gjennom Sverige. Forbedring og forlengelse av riksvei 50 til Kirkenes for tilknytning til det finske veinettet hadde derfor også prioritet.²⁸ Det skulle styrke dybdeforsvaret og sikre forsyningslinjene til Lapplandsarméen. Derimot er lettmetalloppdraget mer overraskende. Speer diskuterte det samlede tyske lettmetallprogrammet i sitt nyopprettede planleggingsorgan *Zentrale Planung* (ZP), som 13. april 1942 prioriterte delprosjektene som kunne stå ferdig innen 1. juli 1943.²⁹ Nordag henvendte seg 18. april direkte til Speer og klaget over at selskapet fikk for lite ressurser.³⁰ Det

25. BA-B, R 50 I/3a, A. Speer: Neugliederung der OT, 18.2.1942; R 3/1503, Protokoll über die Besprechung zwischen Speer und Hitler am 19.2.1942, 20.12.1942; R 3901/2125, GB Bau til Reichsarbeitsministerium, 9.3.1942; Willi H. Boelcke (utg.), *Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg. Hitlers Konferenzen mit Albert Speer*, Frankfurt a.M. 1969: 67.

26. Sæveraas 2017: 94–111.

27. Boelcke 1969: 67, 102 ff, 118, 224, 233 f.

28. RA, RAFA-2188, OT1, E2b, eske 5, Strassenbau in Norwegen, udatert; OT1, E2a, eske 3, H. Hesse til Hauptabt. Technik, 13.4.1942; OT1, E2b, eske 4, Wehrwichtige Strassenbauten, 16.5.1942.

29. BA-B, R 2/81, Aluminium-Ausbauplan, April 1942, udatert; BA-K, NL 318/2, Wolters: Chronik der Speerdienststellen, 1942 (heretter: Wolters, Chronik): 28, 31.

30. RA, Landssvikarkivet, Oslo Politikammer, 4226 Naco, eske 3, mappe 4, Bericht über das Leichtmetall-Bauvorhaben Norwegen an den Herrn Minister für Bewaffnung und Munition Speer, 18.4.1942.

var selvfølgelig nødvendig å se de tyske prosjektene i Norge i sammenheng, og Speer fant det åpenbart fornuftig å inkludere det norske lettmøllprogrammet i Vikingordren. Det spilte nok inn at Erhard Milch, som i egnskap av *Generalluftzeugmeister* hadde ansvaret for å gjennomføre Göring-planen for å utvide lettmøll- og flyproduksjonen i Europa, var medlem av ZP. Hitler var på denne tiden godt fornøyd med hvordan Milch håndterte lettmøllprogrammet i Norge.³¹ Sannsynligvis hadde ikke Hitler innvendinger mot å inkludere lettmøllprogrammet i Vikingordren.

Vi vet ikke når Hitler bestemte seg for å formalisere EWs oppdrag gjennom Vikingordren. Et notat datert 4. april 1942, skrevet på vegne av Karl Lammers, lederen for Rikskanselliet, omtaler bare en førerbefaling om å bygge veier og jernbane i Nord-Norge.³² Da hadde OT i begynnelsen av mars satt inn en såkalt *Linienchef* i Alta for å bygge riksvei 50 i Finnmark.³³ I mars var det også blitt klart at OT og skulle overta et større ansvar for bygging av kystartillerifestninger.³⁴ Lammers' henvisning til jernbane viser dermed trolig til Hitlers muntlige beskjed til Speer 9. og 19. februar om å bygge Polarjernbanen. Det er sannsynlig at beslutningen om å støtte Vikingprogrammet gjennom skriftlig førerordre skjedde 19. april eller kort tid etter. Speer møtte den dagen Hitler for bl.a. å diskutere OTs arbeidsoppgaver i Norge.³⁵ I møte med Willi Henne, lederen for EW, betonet Hitler samme dag at OTs oppdrag i Norge krevde tilførsel av store ressurser og at tonnaskapasitet måtte gjøres tilgjengelig.³⁶ Gogl viser samtidig i sitt kommende doktorgradsarbeid at OT hadde vært skeptisk overfor Hitlers krav om en polarjernbane, men at Speer må ha gitt etter for Hitlers krav i eller etter møtet 19. april. Hitler og Speer diskuterte 5. mai på nytt ressurstilførsel knyttet til de store byggeprosjektene i Norge, omtrent samtidig som mobiliseringen av selskaper til jernbanebyggingen startet.³⁷ Ut fra indisekjeden var det da trolig klart at oppdraget ville komme som *Wiking-Befehl*, og muligens var Hitlers eget krav om å inkludere rask bygging av Polarjernbanen utslagsgivende. Vi kan ikke utelukke at mot bak Vikingordren nettopp knyttet seg til OTs manglende entusiasme for Hitlers Polarjernbane.

Vikingordren plasserte seg nemlig i en større strukturell sammenheng, avstanden mellom byggeplanene og ressursgrunlaget. En oversikt i mai 1941 viste 1600 tyske byggeprosjekt i Norge, mange av dem store.³⁸ OT hadde allerede sommeren 1940 avgitt fagpersonell til Rikskommisariatet, som hadde ansvar for å koordinere tysk byggeaktivitet. I tillegg til bygging av ubåtbunker i Trondheim, ble personellet involvert i to store utbyggingssjunkt. Det ene var forberedelsene til byggingen av den nye tyske marinebasen *Neu-Drontheim* for ca. 250 000 personer.³⁹ Det andre var firefelts motorvei fra svenskegrensen

31. Boelcke 1969, 128.

32. BA-B, R2/355, Haushaltsmittel für den Bahn- und Strassenbau in Nordnorwegen, 4.4.1942, folio 268.

33. Gogl: Doktoravhandlingsmanuskript under arbeid.

34. Sæveraas 2017: 102–103.

35. Wolters, Chronik 1942: 37;

36. Boelcke 1969: 102–109.

37. Wolters, Chronik 1942: 4.

38. RA, RAFA-2188, OT2, He, eske 4, H. Klein til Hauptabt. Volkswirtschaft, 11.9.1941; Bohn 2000: 358.

39. BA-MA, RM/45/III/282, A. Speer til J. Terboven, 7.8.1941; RA, RAFA-2174, Ef, eske 3, X. Dorsch til OBL Drontheim, 22.9.1941.

 rondheim.⁴⁰ Begge prosjektene mistet fremdrift i 1941 og ble aldri noe av. Rikskommissariatet sørget nemlig ikke bare for å lede ressurser fra norsk til tysk byggesektor, men krevde klarere prioriteringer i tysk sektor.⁴¹ Hitlers vilje var i ferd med å møte ressurstaket i Norge. Marinebyen og motorveien måtte ofres.

Rikskommissær Josef Terboven hadde lenge vært bekymret over Wehrmachts pengebruk. Via okkupasjonskontoen i Norges Bank, en kredittkonto hjemlet i krigens folkerett for å dekke okkupantens kostnader ved å holde garnisonen i det okkuperte landet, betalte Wehrmacht også for krigsrelatert byggeaktivitet. Ved utgangen av 1941 hadde okkupasjonsmakten disponert 3,536 milliard kroner.⁴² Til sammenligning hadde Stortinget i det ordinære statsbudsjettet for 1939–40 avsatt 664 millioner kroner til statens utgifter, men senere hevet beløpet til 900 millioner. Siden Norges ressurser ikke kunne møte den tyske kjøpekraften, satte byggeplanene fart i inflasjonen og truet Terbovens politiske oppdrag. RK søkte derfor fra høsten 1940 å begrense Wehrmachts etterspørsel. Ikke uventet svarte Falkenhorst at hans oppdrag var å vinne krigen, ikke temme inflasjonen.⁴³ I Berlin delte imidlertid både departementer og OKW inflasjonsbekymringene. General Georg Thomas, leder for overkommandoens *Wirtschaftsrüstungsamt*, kom til Oslo og deltok i forhandlinger som 21. november endte i en treleddet forståelse. Først skulle det avtales et tak på Wehrmachts kroneforbruk. Dernest skulle Wehrmacht diskutere oppstart av nye byggeprosjekter med RK når prosjektene forutsatte bruk av norske ressurser. Sist skulle Wehrmacht hente en større andel av sine forpleiningsressurser (mat, klær, materialer, brensel etc.) utenfor Norge.⁴⁴ Forståelsen fikk likevel liten virkning på Wehrmachts pengebruk. Mens utgiftene skulle begrenses til 500 millioner kroner frem til mai 1941, viste det seg at Wehrmacht over sommeren hadde bedt om 2,1 milliard kroner.⁴⁵ Terbovens finansøkonomer formulerte i denne situasjonen en ny plan som sa at ressurser måtte komme fra tyske budsjetter.⁴⁶ OKW oppnevnte samtidig en egen kommisjon, *Kommission N*, ledet av Friedrich Tischbein, departementsdirektøren for krigsbudsjettet, for å vurdere om Norge kunne tåle de ambisiøse utbyggingsplanene. Rudolf Sattler, RKs fullmektig i Norges Bank, møtte Tischbein i juli for å diskutere problemet.⁴⁷ *Kommission N* aksepterte i august påstanden om at grensen for Norges yteevne var nådd, men at de fleste utbyggingsplanene likevel var for viktige militært til å avvises. Konklusjonen ble at Wehrmacht i Norge måtte hente mer

40. BA-B, R 4601/1109, F. Todt til J. Terboven, 14.1.1941.

41. RA, RAFA-2200, FD 5325/45, Gruppe Eisen und Baustoffe: Jahresbericht in der Zeit vom 21.4.40–31.12.40, 9.3.1943; Bohn 2000: 356.

42. Norges Bank, *Norges Bank under okkupasjonen*, Oslo 1945: 125.

43. RA, RAFA-2200, FD 5320/45, Generalbericht der Abteilung Finanzen für die Zeit vom 21. April 1940 bis 31. Dezember 1942, udatert.

44. RA, PA-1308, Lc, eske 2, Besprechung über die Deckung des Wehrmachtsbedarfs in Norwegen, 21.11.1940; RA, PA 951, eske 2, Hans Claussen Korff, Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation, del 2, udatert: 221–226.

45. RA, RAFA, FD 5320/45, Der vermutliche Wehrmachtbedarf der deutschen Wehrmacht in Norwegen von Anfang Oktober 1940 bis Mai 1941, udatert; FD 5320/45, Bericht über die Finanzierung des Kronenbedarfs der Deutschen Wehrmacht und des Reichskommissariats, 15.2.1943.

46. *Norges Bank under okkupasjonen*, Oslo 1945: 33, 40–41.

47. BA-B, R2/355, Verschuldung der Hauptverwaltung der Reichskreditkassen, Berlin, gegenüber Norges Bank, 11.8.1941, fol. 207.

forpleinings- og byggeressurser utenfor landet, men kunne opprettholde sitt norskfinansierte forbruk på eksisterende nivå.⁴⁸

Løsningsmodellen ble raskt omsatt i praksis. Både Wehrmacht og RK opprettet egne funksjoner for å overvåke og tilpasse byggeaktiviteten. Det forelå byggeplaner for over 2,1 milliarder kroner bare for høsten 1941, som ble redusert med 645 millioner kroner. Innstrammingen fortsatte våren 1942. Av anmodninger tilsvarende 632 millioner kroner de tre første månedene, innvilget Wehrmachts *Chefintendant* 500 millioner. Befestningsarbeid ble søkt skjermet etter Hitlers ordre om å forsterke kystforsvaret, men alene mangelen på sement gjorde at befestningsarbeid måtte holdes tilbake. Mye mer måtte komme fra Tyskland, var konklusjonen.⁴⁹ OKW forordnet 21. april 1942 skriftlig at Wehrmacht i Norge skulle vise moderasjon for å unngå ukontrollert inflasjon.⁵⁰ Dette er uttrykk for at løsningsmodellen hadde funnet veien til større diskusjoner i Berlin om prinsippene for å påtvinge okkupasjonskostnader. Allerede høsten 1940 hadde Norge pekt seg ut som særlig sterkt utnyttet per innbygger.⁵¹

Modellen har ikke nedfelt seg direkte i det kildematerialet som knytter seg til Speers omorganisering av OT og mobiliseringen av *Einsatzgruppe Wiking* i 1942. Likevel er det i lys av diskrepansen mellom de tyske byggemål og Norges ressurser vi må forstå finansieringen av Vikingprogrammet og konsentrasjonen om utvalgte krigsviktige prosjekt i Vikingordren. Hitler presiserte selv i *Wiking-Befehl* at programmet skulle finansieres over det tyske krigsbudsjettet.⁵² Det betydde i praksis at store ressurser skulle tilføres Norge, og programmet omfattes av ressurskontingenteringen som Albert Speer nå kontrollerte som GB Bau.

Virkningen av Vikingordren kan observeres gjennom uttakene fra okkupasjonskontoen. Mens de månedlige bruttouttakene hadde vært stigende og i gjennomsnitt ligget på 209 millioner kroner i 1941, falt gjennomsnittet til 196 millioner i 1942. De steg riktignok til 204 millioner i 1943 før de falt til 193 millioner i 1944 og 120 millioner i 1945.⁵³ Dette må sies å være en stabilisering fra 1942. Gitt økt forpleiningsbehov på grunn av den militære garnisonsveksten, blir stabiliseringen enda tydeligere. Den militære styrken vokste nemlig fra 200 000 personer i november 1941 til 316 000 i juni 1942 og 400 000 i juli 1943, en for-

48. R. Sattler til Reichsfinanzministerium, 11.8.1941, i Sverre Hartmann og Johan Vogt (red.), *Aktstykker om den tyske finanspolitikk i Norge 1940–1945*, Oslo 1958: 69–82; RA, RAFA-2200, FD 5320/45, Bericht des Vorsitzenden der Kommission N, 18.8.1941.

49. NHM, 198/Fab, mikrofilm 2690, Tätigkeitsbericht der Dienststelle Chefintendant beim Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen für die Zeit Januar, Februar, März 1942.

50. NHM, 198/Fab, mikrofilm 2690, Tätigkeitsbericht der Dienststelle Chefintendant beim Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen für die Zeit April, Mai, Juni 1942.

51. BA-B, R2/356, Brev fra Hoff til finansminister von Krosigk, 19.6.1942; Jonas Scherner, *The Institutional Architecture of Financing German Exploitation*, Jonas Scherner og Eugene N. White, *Paying for Hitler's War: The Consequences of Nazi Hegemony for Europe*, Cambridge 2016: 43–66; Jürgen Kilian, *Krieg auf Kosten anderer. Das Reichsministerium der Finanzen und die wirtschaftliche Mobilisierung Europas für Hitlers Krieg*, Berlin/Boston 2017: 181–204.

52. Moll 1997: 249–250.

53. Norges Bank 1945: 125–126; Harald Espeli, 'Cooperation on a purely matter-of-fact basis': The Norwegian central bank and its relationship to the German supervisory authority during the occupation, 1940–1945, *Scandinavian Economic History Review*, 62, 2, 2014: 195.

dobling på et og et halvt år.⁵⁴ Tallene viser at *Kommission Ns* konklusjoner ble fulgt under gjennomføringen av Vikingprogrammet, som var på sitt mest omfattende fra sommeren 1942 til sensommeren 1944, da ressurstilførselen utenfra gradvis stoppet opp. I slutten av 1942 forordnet OKW at OTs innsatsgrupper i okkuperte land generelt skulle finansiere og hente ressursene i sine innsatsområder.⁵⁵ Dette gjaldt åpenbart ikke fullt ut for EW. Norge ble trolig betraktet som særtilfelle blant de okkuperte land.

Både kredittene som ble tilført i riksmark fra Tysklands krigsbudsjett og de som ble påtvunget i kroner fra okkupasjonskontoen, skulle gjøres opp når de endelige okkupasjonskostnadene ville ble avtalt under et fremtidig fredsoppgjør mellom Tyskland og Norge.

Vikingordren reflekterte tilsynelatende et paradoks. På den ene siden var Hitlers vanvittige krav om raskt å bygge Polarjernbanen et tydelig viljesuttrykk, kanskje det avgjørende siden OTs fagfolk var motvillige. Samtidig kan ordrens pålegg om å hente ressurser utenfra vanskelig forstås annerledes enn at Hitler selv erkjente viljens begrensning. Det er likevel i denne spenningen EW må forstås. Hitler ville nok aldri la viljen strande på pengeomangel eller inflasjonsbekymringer.⁵⁶ Som ingeniørene i OT tenkte han i fysiske, ressursøkonomiske termer. Vikingordrens pålegg om å hente ressurser utenfra, innebar nemlig ikke at den ressursøkonomiske logikken som hadde motivert Fireårsplanen, ble forlatt. Et tydelig uttrykk for dette er at Hitler i Vikingordren beordret OKW å overføre vaktmannskap, bekledning og forpleiningsressurser slik at Hæren kunne håndtere den kommende storinnsatsen av krigsfanger.⁵⁷ I senere samtale med Speer og andre beslutningsaktører sa han også at fangenes forpleining måtte forbedres. Begrunnelsen var at forbedringen ville gi økt ytelse og dermed redusere behovet for arbeidskraft som kunne settes inn andre steder.⁵⁸ Hitler hentet støtte for sin vilje i en ressursøkonomisk logikk.

VILJENS REDSKAP: OTS OPERASJONSMODUS

Denne delen skal vise hvordan OT var blitt Hitlers virkemiddel for å realisere Vikingprogrammet.

OT vokste ut av det statlige veivesenet i Tyskland. Hitler utnevnte i 1933 ingeniøren Fritz Todt til *Generalinspektor für das deutsche Straßenwesen* med oppdrag å bygge ut motorveinettet (*Autobahn*). Todt hadde vært medlem i NSDAP i ti år, men tungtveiende for Hitler var et memorandum hvor Todt kritiserte forvaltningen av tysk veibyggning og presenterte en ny modell for hvordan det kunne bygges mer effektivt med færre ressurser. Todt hevdet at fagkunnskap ikke alene ga ønsket virkning, men at gjennomføringsevne forutsatte en organisasjon ledet mot klare mål med enhetlig vilje. Det desentraliserte og ressursødende

54. Olve Dybvig og Kjetil Korsnes, Totalt antall tysk personell i Norge 1941–1945, upublisert arbeidsnotat for forskningsprosjektet *In a World of Total War: Norway 1939–1945*.

55. Seidler 1987: 216. Dette gjaldt ikke allierte områder som Finland og Kroatia.

56. Kilian 2017: 37–42.

57. Moll 1997: 249–250.

58. Boelcke 1969: 178.

statsbyråkratiet som veivesenet var, burde erstattes av en liten, sentralisert ingeniørorganisasjon ledet av en fagperson med et personlig, tidsavgrenset oppdrag og som hyret private bedrifter til å utføre oppdraget. For å imøtekomme fleksible behov, måtte organisasjonen ikke binde seg til kontraktstype med bedriftene. Siden bedriftene ikke selv ville makte å rekruttere nok arbeidere, anbefalte Todt å innføre arbeidstjenesteplikt.⁵⁹ Todts formuleringer var ikke bare et ekko av Hitlers viljesretorikk, men viser hvordan ingeniørrasjonalitet var integrert i nazismens verdigrunnlag som instrument for viljen og med virkning som målestokk.⁶⁰

Todts modell ble norm, og Adam Tooze hevder at «*Technology, in fact, is one of the keys to understand relations between Hitler's regime and the German business community.*»⁶¹ Gjennom kontrakter med bedrifter ledet Todts lille etat utbyggingen av motorveinettet effektivt nok til at Hitler i mai 1938 instruerte ham til samtidig å overta byggingen av Vestvollen, den påbegynte forsvarslinjen mot Frankrike. Den 60 mil lange linjen ville kunne inkludere 10 000 bunkersbygg og oppdraget innebar å fullføre halvparten i løpet av høsten! Hitler mente at Hærens pionertropper hadde jobbet for sakte, og skapte nå *Organisation Todt* for gjennomføring av større byggeprosjekter. Todt måtte komme raskt i gang. Materialforvaltning og effektiv logistikk stod i sentrum for ingeniørstaben, illustrert ved flytskjema for materialer og arbeidskraft langs en tidsakse. Standardisering av alt fra fraktoperasjoner til byggverk, kontrakter, ytelsesnormer og forpleining skulle forenkle bruk av tid og ressurser.⁶² Som eksempel kan nevnes standardbygg (*Regelbauten*), f.eks. bunkerser. Hæren valgte lokalisering og bunkerstype ut fra topografi, grunnforhold og taktiske hensyn. Den valgte typen gjorde at OT raskt kjente behovet for betong, jern, arbeidere, redskaper og fraktekapasitet før organisasjonen inngikk kontrakt med en bedrift om å bygge.⁶³

Mens Hæren gjerne hadde benyttet fastpriskontrakter (*Leistungsvertrag*), lokket OT med mer generøse kostpluss-kontrakter (*Selbstkostenersatzungsvertrag*), som innebar at bedriftene fikk dekket alle driftsutgiftene mens fortjenesten bestod i et påslag på rundt 20 % eller mer.⁶⁴ Dette viser at OT nyttiggjorde seg av pengeøkonomiske insentiver, slik Todt hadde foreslått i memorandumet. OT tenkte likevel ikke ut fra pengeøkonomiske likevektsmodeller. Penger var virkemiddel for tidseffektiv prosjektflyt ved raskt å mobilisere bedrifter.

Todt hevdet selv å ha mobilisert 1000 tyske firma til utbyggingen av Vestvollen. Kontraktene med byggefirmaene innebar gjerne at OT tilførte dem materialer, redskaper og arbeidskraft. I tråd med Todts memorandum inngikk tvangsutskrevet arbeidskraft fra første stund i OTs operasjonsmodus. Til Vestvollen fikk organisasjonen tilført ca. 400 000 personer på denne måten.⁶⁵

59. Fritz Todt, *Strassenbau und Strassenverwaltung*, reproduisert i Hedwig Singer (red.), *Quellen zur Geschichte der Organisation Todt*, bd. 1 og 2, Osnabrück 1998: 59–110.

60. Jf. Eduard Schönleben, *Fritz Todt. Der Mensch, der Ingenieur, der Nationalsozialist. Ein Bericht über Leben und Werk*, Oldenburg 1943.

61. Adam Tooze, *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, London 2006: 114.

62. *Handbook of the Organisation Todt by the Allied Headquarters Allied Expeditionary Force Counter-Intelligence Sub-Division MIRS/MR-OT/5/45*. Reprint of the edition London March 1945, Osnabrück 1992: 51.

63. Xaver Dorsch, *Die Organisation Todt. Ausarbeitung für die Historical Division/US Army in Europe*, i Singer 1998: 452–454; Seidler 1987: 20; Seidler 1988: 164–167; Singer 1998: 161.

64. Seidler 1984: 631; Seidler 1987: 212.

65. Herbert 1985: 67.

OT fungerte som en paramilitær organisasjon. Både ingeniører, funksjonærer og arbeidere ble uniformert, og innsatsen organisert i arbeidskolonner. Kommandostrukturen var militært inspirert. Overbyggeledelsen (*Oberbauleitung*) var øverste operative enhet under Todts stab, under fungerte byggeledelsen (*Bauleitung*), og nederst var byggestedet (*Baustelle*). Mens alle nivå hadde en OT-stab, var byggestedets drift gjerne overlatt til de private firmaene.⁶⁶ Det ble etablert egne leire for å håndtere straffesanksjoner.

Selv om OT prioriterte tidseffektivitet foran kostnadseffektivitet, nådde organisasjonen aldri Hitlers tidsfrister. Dette svekket likevel ikke Føreren tillit til Fritz Todt. Det materielle ressursbehovet ved de mange krigsforberedende prosjektene var så stort at Hitler sent i 1938 også utnevnte Todt som GB Bau.⁶⁷ Todts nye oppdrag var å øke ytelsen og sikre mer effektiv ressursutnyttelse. Det var nemlig uaktuelt å redusere målene selv om ressursene ikke strakk til.⁶⁸ Viljen skulle seire, og virkemiddelet var kontingenteringssystemet for fordeling av materialer og arbeidskraft.⁶⁹ Todt overførte sivile ressurser til militærstrategiske byggeprosjekter.

Da Hitler gikk til krig fra 1939, fulgte OT Wehrmacht ut i okkuperte områder. Som såkalt *Wehrmachtfolge* ble enhetene underordnet den øverstkommanderende general, mens Hæren fikk forsyningsansvar for dem.⁷⁰ Personalet ble utsatt for enda sterkere militarisering, bl.a. gjennom våpentrening.⁷¹ Med forpliktelse til om nødvendig å måtte gå i kamp falt dermed OTs ansatte og kontraktfestede bedriftspersonell under landkrigsreglementet i folkeretten på linje med stridende. Først fra 1941 ble imidlertid OT finansiert via Wehrmachts budsjett. Byggeaktiviteten vokste ettersom invasjonene tiltok, og våren 1941 sendte hovedkvarteret i Berlin også en overbyggeledelse til Norge. Oppdraget bestod i å bygge ubåtbunkerser i Trondheim. Todts gamle arbeidsgiver, byggeselskapet Sager & Woerner, fikk hovedentreprisen.

Da Todt omkom 8. februar 1942, overførte Hitler umiddelbart alle hans styringsfunksjoner til Albert Speer, som raskt gjennomførte institusjonelle reformer i krigsøkonomien som også inkluderte OT. Allerede 19. februar informerte Speer Hitler om at han opprettet syv regionale innsatsgrupper i de okkuperte områdene, som innen et år var blitt ni.⁷² *Einsatzgruppe Wiking* skulle dekke Norge og Danmark og ha hovedkvarter i Oslo. Senere forordnet Speer at GB Bau skulle ha fullmektiger i de okkuperte områdene og at disse skulle lede innsatsgruppene. Formålet var selvfølgelig å styrke innsatsgruppens ressursøkonomiske gjennomføringsevne.

Tooze hevder treffende at målet med Speers reformer var effektivitet: «With the proper application of will-power and energetic youthful improvisation, more could be produ-

66. Seidler 1987: 150–151.

67. Botzet 2006: 120.

68. BA-B, R3/film 77815, Oberbaurat Joachim Steffens: *Das Bauwesen geschichtlich, technisch u. wirtschaftlich gesehen*, upublisert og udatert (trolig 1944): fol. 143–146.

69. Günter Schulze-Fielitz, *Die Bauwirtschaft im Kriege*, Berlin 1941: 20–22.

70. Henne 1945, del 2: 9.

71. Seidler 1987: 16.

72. De ni innsatsgruppene var Einsatzgruppe Wiking (Oslo), Einsatzgruppe Ost (Kiev), Einsatzgruppe Russland Nord (Tallin), Einsatzgruppe Russland-Mitte (Minsk), Einsatzgruppe Kaukasus (Stavropol), Einsatzgruppe West (Paris), Einsatzgruppe Südost (Beograd), Einsatzgruppe Brugmann (Krakow) og Einsatzgruppe Italien (Sirmione).

ced for less.»⁷³ Effekten av reformene er omdiskutert, men det er uomtvistelig at Speer i egenskap av rustningsminister overtok makt fra Wehrmacht og Fireårsplanen og at hans nyopprettede beslutningsorgan, *Zentrale Planung*, ble kommandosenteret i krigsøkonomien. Organet tok over all materialkontingentering.⁷⁴ Det er også enighet om at Speer brakte næringslivet nærmere staten mens arbeidskraften ble underlagt mer tvang. Dette gjaldt også for OT. Flere av Speers reformer var påbegynt av Todt.⁷⁵

Allerede i 1939 hadde Todt kommet til at de generøse kostpluss-kontraktene ved Vestvollen hadde svekket ytelsesviljen og gjort bedriftene ineffektive.⁷⁶ Militære byggebataljoner var likevel ikke noe alternativ siden lederne manglet den kompetanse og tekniske ytelsesevne som OTs bedriftspartnere hadde.⁷⁷ Løsningen ble å innføre mer ytelsesfremmende insentiver i OTs kontraktvesen, i praksis fastpriskontrakter for bedrifter og akkordlønn samt ytelsespremiering (*Leistungslohn*) for arbeidere.⁷⁸ Speer forsterket Todts initiativ for å øke ytelse, produktivitet og volum. Mens bedriftene tidligere hadde lønnet arbeiderne etter tyske tariff, innførte OT nå regionalt uniforme tariff både for egne ansatte, firmaansatte, frivillige utlendinger, tvangsutskrevne utlendinger og krigsfanger.⁷⁹ Med overgang til fastpriskontrakter startet OT også arbeidet med å normere ulike arbeiderkategoriers ytelsesevne. Simon Gogl viser i dette heftet at ytelsesnormer var nødvendig for å beregne prisen på entreprisekontraktene når OT tilførte bedriftene krigsfanger.

GB Bau og OT bar samtidig nazismens ideologi. Tilbøyeligheten til å bruke tvang og den underliggende raseideologien påvirket forvaltningen av arbeidskraften. For Speer var tvangsarbeiderne og krigsfangene primært en innsatsfaktor uten selvstendig menneskeverd.⁸⁰ Hitler hadde lenge vegret seg for å bruke østeuropeiske krigsfanger i tysk industri. OT hadde likevel tatt i bruk krigsfanger og sivile tvangsarbeidere fra Polen og Frankrike i 1940, men da var det fortsatt uaktuelt å bruke sovjetiske statsborgere. Fordi de hundretusener av sovjetiske krigsfanger hadde arbeidsverdi, tok både Todt og Speer i 1941 til orde for å stoppe utsultingstaktikken og gjøre dem arbeidsdyktige. Den oppfatning rådet at OT kunne forene de økonomiske hensyn (behovet for tvangsarbeidskraft) med sikkerhetshensyn (kontroll av rase, bolsjevisme, sabotasje m.m.) fordi arbeidet var paramilitært regulert i arbeidskolonner.⁸¹ SS hadde allerede i mars 1940 utarbeidet *Polen-Erlasse*, som innebar at polakkene ble diskriminert også overfor vesteuropeiske tvangsarbeidere. Tilsvarende direktiv ble i februar 1942 utformet overfor sivile tvangsarbeidere fra deler av Sovjetunionen, de såkalte *Ostarbeiter-Erlasse*. Østarbeiderne ble plassert under polakkene, og deres frihet, forpleining og avlønning var enda mer begrenset.⁸² Den nazistiske ideologien påvir-

73. Tooze 2006: 670.

74. Ulrich Hensler, *Die Stahlkontingentierung im Dritten Reich*, Stuttgart 2008: 114–121.

75. Rolf-Dieter Müller, Albert Speer und die Rüstungspolitik im Totalen Krieg, i *Militärgeschichtliches Forschungsamt* (utg.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* vol. 5/2, Stuttgart 1999: 275–773.

76. Seidler 1988: 177.

77. Dorsch 1989: 461–462.

78. Rudolf Dittrich, Vom Werden, Wesen und Wirken der Organisation Todt, i Singer 1998: 390–391; Dorsch 1998: 460.

79. *Handbook* 1992: 146–169; Seidler 1987: 160–166.

80. Spoerer 2001: 229–231.

81. Herbert 1985: 137.

82. Herbert 1985: 154–157.

ket både gradene av tvang, straff og forpleiningsnormer.⁸³ Samtidig ledet bestrebelsene på å øke arbeidsytelsen fra 1942 også til at rasistiske diskrimineringstiltak ble svekket, omtalt av Ulrich Herbert som arbeidsytelsens primat.⁸⁴ Dette forhindret likevel ikke at rasismen forble «a fixed point of the whole system» i nazistaten.⁸⁵

Da EW etablerte seg i Norge våren 1942, inngikk denne arbeidsytelsens primat tydeligere i OTs ressursøkonomisk innrettede operasjonsmodus.

EINSATZGRUPPE WIKING

Det er ikke overraskende at Hitler ga Vikingordren til Albert Speer i egenskap av GB Bau. Som ved Vestvollen var det uaktuelt å dempe målsettingene. Ordren inneholdt den samme viljens retorikk som Hitler hadde brukt i mai 1938: «med alle midler», «kortest nødvendig tid» og «krigsavgjørende». Til å lede EW utnevnte Speer ingeniøren Willi Henne, som hadde tjenestegjort under Fritz Todt siden 1936 og vært stedlig byggeleder for Vestvollen. Han hadde også hatt ansvaret for å planlegge OTs oppgaver i Sovjetunionen. Speer brukte samme viljens retorikk da han i ettertid beskrev Henne som «energisk», «hensynsløs» og «beslutsom», en god organisator og en av OTs beste byggeeksperter.⁸⁶

EW etablerte seg i Oslo 1. april 1942. Innsatsgruppen samarbeidet naturligvis med Wehrmachts tre våpengrener. Flyvåpenet hadde en selvstendig byggeorganisasjon, *Bauleitung der Luftwaffe*, som kontrollerte sine underordnede avdelinger direkte. Marinen hadde en mer komplisert organisasjon. Under dens overkommando lå *Marineoberbaudirektion*, men overkommandoens tre regionale underkommandoer i Bergen, Trondheim og Tromsø styrte lokal byggeaktivitet gjennom egne *Marineoberbauamt*. Hæren hadde sine pionér- og ingeniørtropper som del av de stridende styrkene.⁸⁷ Henne hevdet i ettertid at OKW 25. mai 1942 utstedte ordre om hvordan Wehrmacht i Norge skulle samarbeide med EW og at verken samarbeidet med Falkenhorst eller våpengrenene bød på større problemer.⁸⁸ Han presiserte at EW som *Wehrmachtgefolge* var underordnet militære beslutninger, men at festningbyggingen til Wehrmachts tre våpengrener ble knyttet tettere til *Inspekteur für die Landesbefestigung Nord* for å lette samarbeidet med EW.⁸⁹ Samarbeidet var likevel ikke uten spenninger. Da loven om nasjonal arbeidsinnsats skulle settes ut i livet i 1943, rettet f.eks. Wehrmacht anklage mot GB Bau for å forfordele EW med arbeidskraft.⁹⁰ Sæveraas

83. Mark Spoerer og Jochen Fleischhacker, Forced Labourers in Nazi Germany: Categories, Numbers and Survivors, *Journal of Interdisciplinary History*, 2, 2002: 169–204; Hatlehol 2015.

84. Herbert 1985: 263–267; Spoerer 200: 72.

85. Herbert 1999: 195.

86. Office of the Publication Board Department of Commerce Washington DC: *Interrogation of Albert Speer and members of the former Reich ministry of armaments and war production*, Washington DC, 1945: 77.

87. Rudolf Absolon, *Die Wehrmacht im Dritten Reich*. Band V: 1. September 1939 bis 18. Dezember 1941, Boppard am Rhein, 1988: 84.

88. Henne 1945, Vorwort: 2, del 2: 11.

89. Henne 1945, del 2: 9, del 1: 20.

90. NHM 198/FAB, mikrofilm 2691, Niederschrift über die Besprechung am 21.6.43 betr. Fragen des Arbeitseinsatzes und der Arbeitsvermittlung, vedlagt Tätigkeitsbericht der Dienststelle Chefintendant beim Wehrmachtbevollmächtigter in Norwegen für die Monate April, Mai, Juni 1943.

støtter imidlertid opp om Hennes påstand i sin doktoravhandling. Han viser også indirekte at OKWs generelle retningslinjer for samarbeidet mellom OT og Hærens festningspionérer av 17. juni 1942 minner om arbeidsdelingen ved Vestvollen.⁹¹

Samtidig som EW pleide kontinuerlig kontakt med Wehrmacht, ble innsatsgruppen integrert i det sivile okkupasjonsstyret. Etter overenskomst mellom Speer og Terboven tok Henne over RKs byggeforvaltning og opprettet en ny enhet, *Hauptabteilung Technik*, som ble kommandosenteret for GB Bau og EW.⁹² Stabspersonalet kontrollerte prosessen fra planlegging til gjennomføring ved å bevege seg sømløst mellom de formelle institusjonene. Henne hevdet at Speer likevel ikke tillot at EW ble underordnet RK.⁹³ I alle områder hvor Tyskland hadde opprettet rikskommissariat, integrerte Speer innsatsgruppene i det sivile okkupasjonsstyret. Som Todt ønsket han nok alene med effektivitetsbegrunnelser å holde avstand til Wehrmacht. Det betød ikke at han motarbeidet våpengrenene. Samtalene mellom GB Bau og Wehrmachts *Chefintendant* synes å ha vært preget av enighet om at prosjektene under *Inspekteur für die Landesbefestigung Nord* hadde prioritet. Det er ikke indikasjoner på at Henne forsøkte å flytte ressurser fra festningsbygging mot Wehrmachts vilje.⁹⁴ De største spenningene var nok knyttet til jernbanebyggingen, som behandles av Andersen i dette heftet.

Tonnasjekapasitet hadde lenge vært en flaskehals, og det var umulig å realisere Viking-programmet med eksisterende transportregime. Hitler presiserte derfor i Vikingordren at tonnasjekapasitet til programmet skulle ha prioritet. Han utnevnte Karl Kaufmann til den nyopprettede funksjonen som *Reichskommissar für die Seeschifffahrt* og ga senere *Kriegsmarine* beskjed om å stille 10 % av sin handelstonnasje til disposisjon for Norgestrafikk.⁹⁵ Kaufmann utnevnte Carlo Otte, leder for Rikskommissariatets samfunnsøkonomiske avdeling, til sin fullmektig i Norge. I tillegg til norske og tyske skip, mobiliserte Kaufmann belgiske og nederlandske skip til å frakte for EW. Han tok i 1943 initiativ til dannelsen av et eget tysk rederikonsortium, Nord-Reederei, til å frakte for programmet fra utlandet.

Speer sørget også for å utvide EWs egen transportkapasitet i Norge. *Transportkorps Speer* bestod i landveis transportkompanier. På det meste, i juni 1944, disponerte korpset ca. 2000 lastebiler. *Transportflotte Speer* dekket sjøveis transport. Flåten bestod av en del større skip chartret i Finland. Store deler bestod likevel av mindre båter og lektere med lastekapasitet fra 300 til 1200 tonn, ofte hentet i Tyskland og Nederland siden norske skip var belagt med oppdrag. Flåten nådde sin høyeste tonnasjekapasitet på ca. 90 000 tonn i 1943/44.⁹⁶

Hitlers ordre var selvfølgelig retningsgivende for Speers og Hennes prioriteringer. Carlo Otte hevdet i ettertid at Henne praktisk talt bestemte all byggeaktivitet i landet.⁹⁷ Henne

91. Sæveraas 2017: 83–85, 127–130.

92. RA, RAFA-2188, OT2, Hfa, eske 7, Aufgaben des Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft und deren Durchführung durch den Bevollmächtigten für die besetzten norwegischen Gebiete; OT1, E5a, eske 35, rundskriv Josef Terboven, 20.9.1942.

93. Henne 1945, del 2: 10.

94. Sæveraas 2017; RA, RAFA-2188, OT2, Hh, eske 13, Baustandsbericht der Einsatzgruppe Wiking, 25.6.1944.

95. Moll 1997: 253–254; Boelcke 1969: 118–123, 140.

96. Henne 1945, del 2: 6–9.

97. RA, B-sak 3061, eske 2, mappe 3, Carlo Otte, Die Hauptabteilung Volkswirtschaft der Behörde des Reichskommissars für die besetzten norwegischen Gebiete, oktober 1945: 31–32.

utarbeidet årlige byggeprogram for å få tildelt mest mulig ressurser fra ZP til fordeling i Norge, men hevdet i ettertid at han aldri fikk nok.⁹⁸ Det er nok forklaringen bak Hans Claussen Korffs påstand om at Henne først og fremst holdt tilbake norsk byggeaktivitet, men også måtte dempe Rikskommisariatets industriprosjekt.⁹⁹ Korff var nestleder ved RKs samfunnsøkonomiske avdeling.

Gjennomføringsmodellen Henne etablerte var lik den han hadde benyttet ved Vestvollen. I tillegg til staben i Oslo, forvaltet han syv overbyggeledelser med hovedkvarter i Kristiansand, Bergen, Narvik, Alta, Kirkenes, Trondheim og Åndalsnes. De fleste konsentrerte seg om festningsbygging og flyplasser, men OT hadde innsatt en linjesjef i Alta med ansvar for riksvei 50 i Finnmark allerede før EW etablerte seg i Oslo. Etter hvert overtok EW vei-arbeid også i øvrige deler av landet. Da jernbanebyggingen startet på sensommeren, opprettet Henne fire nye overbyggeledelser: i Fauske, Narvik, Nordreisa og Skipagurra. Siden ble organiseringen endret etter behov.

Mobiliseringen av rikstyske firma hadde startet i mars 1942, og allerede i juli hadde 209 firma og firmasammenslutninger inngått kontrakt med OT.¹⁰⁰ Korff hevdet at ca. 350 fortsatt var i landet ved kapitulasjonen.¹⁰¹ Henne hevdet at firmaene fordelte seg med hver en tredjedel henholdsvis på jernbanebygging, på kystbefestnings-, vei- og kaibyging, og på luftvåpen- og marinebygg. Jernbanebygging var mest komplisert, og spesialiserte firma ble hentet fra Bayern og Østerrike. Til bygging av kystbefestninger hentet de firma fra vestlige Tyskland med erfaring fra Vestvollen. Til kaibyging hentet de spesialiserte firma fra Hamburg og østersjøområdet. Selskapene med sine fagarbeidere ble primært satt inn i landets nordlige halvdel, hvor de fikk tilført tvangsarbeidere og krigsfanger av OT for å utføre arbeid som ikke krevde kompetanse. Mens Sæveraas har vist at mellom 400 og 450 norske byggeselskap hadde tyske oppdrag i 1944, viser Mats Ingulstad i dette heftet at bare 160 var knyttet til EWs byggeaktivitet.¹⁰² Norske selskap og arbeidskraft ble i større grad satt inn i sør, hvor antallet tvangsarbeidere og særlig krigsfanger var lavere.¹⁰³ Målt i verdi var EWs festningsbygging klart mest ressurskrevende.¹⁰⁴

Det er vanskelig å avklare hva EWs aktivitet faktisk kostet, men det foreligger et estimat for EWs utgifter fra sommeren 1945 som kan danne grunnlag for en vurdering. Metoden bestod i å beregne en gjennomsnittlig dagsverkverdi for de ulike sektoraktiviteter (kai, vei, jernbane, festninger, marinebygg, luftvåpenbygg) innenfor de ulike overbyggeledelsene

multiplisere disse med antall sektordagsverk i overbyggeledelsenes ansvarsområde. Beregningen tok utgangspunkt i EWs utbetalinger til norske og tyske bedrifter og etater, men måtte skjønnsmessig vurdere verdien av materialtilførselen både i kroner og riksmark.

98. RA, FD 5325/45, Gruppe Eisen und Baustoffe: Jahresbericht in der Zeit vom 21.4.40–31.12.40, 9.3.1943; Henne 1945, del 1: 22–23.

99. RA, PA 951, eske 2, Hans Claussen Korff, Norwegens Wirtschaft im Mahlstrom der Okkupation, udatert (trolig 1947–48), del 2: 338.

100. BA-B, R13-VIII/264, Ewald Diemer-Willroda: Norwegeneinsatz, 10.7.1942.

101. Korff, udatert, del 2: 336.

102. Sæveraas 2017: 214.

103. Henne 1945, del 1: 3, del 2: 3.

104. NHM, FO.II/11.4, eske 27, mappe 56b, OT-Wiking-Abrechnungsstelle: Bauaufgaben der OT in der Zeit 1942–1945, 3.9.1945.

Konklusjonen var at EW hadde hatt utgifter i kroner og riksmark tilsvarende 1,8 milliarder kroner.¹⁰⁵ Beregningen synes imidlertid å ekskludere utgiftene ved å bruke krigsfanger, som lå hos Hæren. Beregningen dekket samtidig ikke all EWs aktivitet. Finansieringen av EW var nemlig komplisert.

Betalingene for ressurser som ble tilført utenfra, kom fra det tyske krigsbudsjettet og ble notert i riksmark, enten det var materialer, maskiner, frakt, lønn til ikke-norsk arbeidskraft, inkludert tvangsarbeidere, eller betaling til utenlandske firma for utført oppdrag. Enten kjøperen var OT eller Wehrmacht, ble utgiftsbeløpene satt inn på selgernes konti i Tyskland før de eventuelt ble overført til deres konti i hjemlandet. Transaksjonene nådde ikke Norge, hvor riksmark ikke var i omløp. Betalingene for ressurser hentet i Norge kom fra okkupasjonskontoen i Norges Bank og ble notert i norske kroner. Kroneutgiftene gikk til å betale norske firmaers utgifter og fortjeneste, materialer og redskap kjøpt fra norske leverandører, norske arbeideres lønninger, samt den delen av de utenlandske arbeideres lønn som de fikk bruke i Norge. De to pengestrømmene møtte ikke hverandre.

Willi Henne anslo EWs månedlige gjennomsnittsutgifter betalt i Tyskland til rundt 30 millioner riksmark og i Norge til mellom 10 og 20 millioner kroner.¹⁰⁶ Omregnet etter okkupasjonstidens offisielle valutakurs, tilsvarer de 30 millioner riksmark 53 millioner kroner. Multipliserer vi dette kronebeløpet med de 37 månedene EW var i landet, blir summen 1961 milliarder kroner finansiert over det tyske krigsbudsjettet. Setter vi kroneutgiftene til 20 millioner per måned over 37 måneder, blir samlet utgift fra okkupasjonskontoen ikke mer enn 740 millioner kroner.¹⁰⁷ Legger vi sammen de 740 millioner kronene og de 1961 milliarder kronene, blir EWs samlede utgifter i Norge 2,7 milliarder kroner. Dette er 900 millioner kroner mer enn det utgiftsbeløp som EWs avviklingskontor selv beregnet etter krigen, som var 1,8 milliarder kroner. En mulig forklaring på avviket er at avviklingskontoret satte verdien på materialtilførselen som OT betalte i Berlin, for lavt. En mer sannsynlig forklaring er at avviklingskontoret utelot utgifter som ble regnskapsført hos Wehrmacht. I tillegg til krigsfangekostnadene, finansierte nemlig Wehrmacht mye av de innførte materialressursene til bygging av festninger, flyplasser og marineanlegg over sitt eget krigsbudsjett (*Wehrmachtnachschub*), men overlot ressursene vederlagsfritt til EW når byggeansvaret lå hos innsatsgruppen. Dette var også de mest kostnadskrevende sektorene, ifølge avviklingskontoret.¹⁰⁸ På den annen side kan vi heller ikke slå fast med sikkerhet at Henne tok med disse utgiftene i sin beregning. I det hele tatt påkaller omgang med estimater over importverdien av EWs ressursinnsats varsomhet så lenge det tyske krigsbudsjettet er borte.

Hennes oppdrag fra Speer bestod også i å tvinge frem høyere ytelser hos bedrifter og arbeidere, og EW la ned mye energi for å oppnå dette gjennom kontraktsformer og lønns-

105. Ibid.

106. Henne 1945, del 3: 24–26.

107. Beløpet er noe lavere enn det Korff beregnet da han arbeidet for Erstatningsdirektoratet etter krigen, som var omtrent 953 millioner kroner fra okkupasjonskontoen, Korff, udatert, del 2: 244. Beregningsgrunnlaget dekket samtidig ikke alle 37 månedene EW var aktiv. Kroneutgiftene kan derfor ha vært høyere enn Hennes anslag.

108. NHM, FO.II/11.4, eske 27, mappe 56b, OT-Wiking-Abrechnungsstelle: Bauaufgaben der OT in der Zeit 1942–1945, 3.9.1945.

tariffer. Tanken var å innføre mer ytelseskontrakter både for bedrifter (*Leistungsvertrag*) og arbeidere (*Leistungslohn*).¹⁰⁹ Gogl viser i dette heftet at tempo de prioritet. Som ved Vestvollen ble de rikstyske bedriftene, som heller ikke skulle betale skatt i Norge, lokket tradisjonelle kostpluss-kontrakter. *Wiking-Bauvertrag* var det rammeverk som regulerte kostpluss-kontraktene gjennom 1942, og normerte et sett av ulike fortjenestepåslag på 12–14 %.¹¹⁰

Først i 1943 startet EW arbeidet med å omstille til ytelseskontrakter basert på normene i *Wiking-Bauvertrag*.¹¹¹ Virkemiddelet var å normere ytelse og pris for ulike arbeidsoperasjoner, som samlet utgjorde verdien på entreprisekontrakten. Dette er grunnprinsippet i en fastpriskontrakt, enten fortjenestemarginen er innebakt i normene for ytelse/pris eller legges til som et prosentvis påslag på fastpriskontrakten. Skal bedriftene hente ut mer fortjeneste enn forhåndsnormert i en slik kontrakt, må de forvalte ressursinnsatsen mer effektivt enn normene tilsier. Gogl viser i dette heftet at EW erkjente det var vanskelig å finne «rettferdige» normer for ytelse/pris i Norge pga. vanskelig klima, topografi og grunnforhold og at EW kte tett samarbeid med bedriftene når de nye normene skulle etableres. Omstillingen tok derfor tid, men EW lyktes langt på vei. En oversikt i oktober 1943 viser at EW hadde inngått ytelseskontrakter med 151 rikstyske bedrifter, hele 83 %, innenfor festnings- og veibygging.¹¹² Resultatet har etter alt å dømme sammenheng med at EW lett innrømmet gunstige påslag samtidig som ytelsesnormene ga bedriftene insentiver til å øke fortjeneste gjennom bedre ytelse. EW forlot nemlig ikke prinsippet om at bedriftenes fortjeneste skulle beregnes som prosentpåslag. Gogl mener at omstillingen økte påslagene med rundt 2,5 prosentpoeng.¹¹³

Siden selve arbeidsoperasjonene var forhåndsnormert, ble det bare via lønningene at bedriftene selv kunne «blåse opp» driftsutgiftene for å øke påslagsbeløpet. Samtidig var nok muligheten blitt mer begrenset. Mens OTs arbeidere før 1942 gjerne hadde blitt avlønnet etter bedriftenes hjemlige tariffer eller ved lønnstariffer for de ulike innsatsgruppene, falt EW inn under OTs frontarbeidertariff.¹¹⁴ *Ausland Bau-Tarif Nord*, som også dekket tvangsutskrevne sivile arbeidere fra okkuperte områder, etablerte normer for avlønning og sosiale ytelser. Den kunne inkludere ytelsespremier, men det er vanskelig å se at bedriftene på samme måte som tidligere kunne «blåse opp» lønningene for å øke egen fortjeneste. Krigsfangene havnet derimot i en forverret posisjon. Hatlehol har vist hvordan EW ut fra kontrollmotivet ønsket tyske firma tett på fangene fordi norske aktører som Vegvesenet samarbeidet for tett med dem.¹¹⁵ EW lånte fangene fra Hæren og overleverte dem til bedriftene etter forhåndsdefinerte ytelsesnormer. Fangenes samlede ytelsespris ble fratrukket prisen på bedriftenes entrepriser. Gogl viser at bedriftene kunne påtvinge de tørre

109. RA, RAFA-2188, OT1, E5a, eske 46, W. Henne til overbyggedelsene, 19.9.1942.

110. RA, RAFA-2188, OT2, Haa, eske 34, Wiking-Bauvertrag, udatert; OT1, E5a, boks 45, Richtlinien zum Wiking-Bauvertrag, udatert.

111. RA, RAFA-2188, OT1, E5f, eske 14, J. Fröhler: Der Leistungsvertrag in Norwegen, 7.2.1943.

112. RA, RAFA-2188, OT1, E5a, eske 35, EW til W. Henne, 22.10.1943.

113. Gogl, doktorgradsmanuskript under arbeid.

114. Seidler 1987: 160–166.

115. Hatlehol 2015: 287.

ytelse enn normene tilsa. Det er all grunn til å tro at dette skjedde med EWs støtte. I sin streben etter økt ytelse la EW ofte vekt på bedre behandling, men ut fra en ressursøkonomisk tankegang om størst mulig effekt med minst mulig innsats.¹¹⁶ I kombinasjon med nazismens normer, fungerte denne ressursøkonomiske tankegangen også som en generator for lidelse.

EW skilte konsekvent mellom norske og tyske bedrifter. Hennes stab kommuniserte ofte med de tyske som GB Bau og med de norske som RKs *Hauptabteilung Technik*. Tyske byggherrer hadde før 1943 i hovedsak brukt generøse kostpluss-kontrakter overfor norske bedrifter og dermed også lokket til seg mange norske småbedrifter og arbeidslag med lav kompetanse. Ingulstad viser hvordan Henne arbeidet for å øke ytelse og effektivitet ved å rasjonalisere den norske byggebransjen. Det sentrale virkemiddelet var entreprenørloven av 1943. Ingulstad viser også at RK i samarbeid med norske myndigheter hadde arbeidet for både å begrense profittpåslagene og innføre ytelseskontrakter før EW ankom landet, og at EW videreførte arbeidet i tråd med det forsterkede ytelsespresset fra Berlin. Den nevnte undersøkelsen i oktober 1943 viser at også 31 norske firmaer innenfor festnings- og veibygging hadde inngått ytelseskontrakter, over 50 %.¹¹⁷ Som for de rikstyske bedriftene, innrømmet imidlertid EW også norske bedrifter fleksible løsninger. Selv om kontraktene viste til Prisdirektoratets skjerpene prisforskrifter, forble påslagsene høye. Mange norske bedrifter beholdt dessuten timelønnskonerter (*Wiking-Stundenlohnvertrag*) med prosentpåslag på lønnsutgiftene. Ofte fungerte de i praksis som rene lønningskontorer for tyske bedrifter.¹¹⁸ EWs reformarbeid nådde trolig ikke flertallet av de norske bedriftene i Vikingprogrammet.

Også arbeidet for å standardisere lønningene for nordmenn på tyske arbeidsplasser hadde startet før EW ankom. Rikstariffavtalen av mars 1941 regulerte avlønningen også for tvangsutskrevne nordmenn. Denne hadde åpning for akkordavlønning, og i håp om å øke ytelsen, søkte EW å utnytte muligheten.¹¹⁹ Ingulstad viser i dette heftet at det lyktes, men at EWs overbyggeledelser gjerne opprettholdt høye timelønnsseter innenfor akkordene. Overbyggeledelsene utnyttet også rikstariffavtalens åpning for lokale tilpasninger. RK reviderte derfor rikstariffavtalen i 1943 for å få ned timelønnssetene ved å innføre akkordtvang med nye akkordsatser basert på tidsberegning. På flere områder overlevde likevel lokale timelønnsseter. Som for entreprisekontraktene vedkommende, ble EWs bestrebelser på å normere frem nye enhetlige lønnstariffer basert på ytelsesprinsippet bare i begrenset grad vellykket.

KONKLUSJON: VILJENS BEGRENSNING

Etter kraftig vekst i tyske byggeplaner i 1941 ville trolig en større innsats fra OT kommet til Norge uansett, men førerordren i mai 1942 ga EWs oppdrag prioritert status. *Wiking-*

116. RA, RAFA 2188, OT1, E2b, eske 8, H. Hesse til W. Henne, 15.6.1943.

117. RA, RAFA-2188, OT1, E5a, eske 35, EW til W. Henne, 22.10.1943.

118. Sæveraas 2017: 278.

119. RA, RAFA-2188, OT1, E5a, eske 46, M. Feuchtinger til overbyggeledelsene og linjesjefen, 20.6.1942.

Befehl må sees i sammenheng med Norges særlige ressursproblemer i en situasjon med kraftig byggevekst, og hvor Hitler samtidig befalte bygging av Polarjernbanen til Kirkenes. Til tross for omfanget representerte Vikingordren likevel en konsentrasjon av byggeaktiviteten om de militært mest relevante prosjektene. Motorveien i Sør-Norge og marinebyen utenfor Trondheim ble ofret. Det samlede programmet var likevel overambisiøst, og i ettertid ser vi ironien i at det nettopp var Hitlers jernbanedrom som tippet balansen. Polarjernbaneprosjektet var en fiasko.

Vikingordren intensiverte tyske investeringer i Norge. Finansiert over det tyske krigsbudsjettet hadde tyske byggherrer hentet ressurser til landet også tidligere, men selv Hitler erkjente våren 1942 at ressursene til Vikingprogrammet i langt større grad måtte tilføres utenfra. Alene Vikingordren representerte således en tilpasning av førerstatens vilje til de fysiske realiteter. Harald Espeli har ved flere anledninger påpekt at okkupasjonskontoen i Norges Bank vanskelig kan ha dekket tysk aktivitet i Norge.¹²⁰ Artikkelen har bekreftet dette og argumentert for at mesteparten av OTs virke ble finansiert utenfor okkupasjonskontoen. Vi kjenner dessverre ikke verdien på den tyske ressurstilførselen til Norge og vil vanskelig få full kunnskap om den, siden det tyske krigsregnskapet ikke overlevde krigen. Alene drøftingen ovenfor av estimatene for EWs finansiering og ressursinnførsel gir likevel grunn til å forfølge spørsmålet. Dette bør gjøres i tilknytning til internasjonal forskning om hvordan og i hvilken grad Tyskland utnyttet de okkuperte områdene økonomisk.¹²¹

Under avhørene i Nürnberg i 1945 sa Albert Speer at OT hadde vært en halvmilitær byggeorganisasjon med privatøkonomiske grunntrekk, og derfor var den beste tyske byggeorganisasjon i de okkuperte områdene.¹²² Den innsatsgruppen som kom til Norge i april 1942, var en militarisert ingeniørorganisasjon som siden 1938 hadde erfaring med store, militærstrategiske byggeoppgaver – med private bedrifter og tvangsarbeidskraft som utførende virkemiddel. OT-modellen var utprøvd i stor målestokk ved Vestvollen og Atlanterhavsvollen, og med Speers fullmakter og apparat i ryggen var EWs oppdrag å bygge tids- og ressurseffektivt i Norge. Effektiviteten skulle økes, delvis ved å tilføre mer innsatsressurser og økt tonnasje, delvis ved at GB Bau allokerde innsatsressursene mer effektivt, delvis ved at EW presset frem økt ytelse hos bedrifter og arbeidere. Det påtrengende spørsmålet er derfor hvor effektivt EW gjennomførte Vikingprogrammet.

Det første steg på veien til et svar må ta utgangspunkt i Martin Broszats tese om et produktivitetshemmende polykratisk kaos i nazistaten.¹²³ Med dette som utgangspunkt hevdet Richard Overy at naziregimets interne konflikter lenge hemmet produksjonen i den tyske rustningsøkonomien, men at Speers reformer innledet en kraftig produktivitetsvekst.¹²⁴ Tesen er siden imøtegått, også for byggesektorens vedkommende.¹²⁵ Hvor

120. Harald Espeli, Economic Consequences of the German Occupation of Norway, 1940–1945, *Scandinavian Journal of History* (38), 2013: 502–524; Espeli 2014.

121. Marcel Boldorf og Jonas Scherner, France's Occupation Costs and the War in the East: The Contribution to the German War Economy, 1940–1944, *Journal of Contemporary History* (47), 2012: 291–316; Scherner 2016; Kiljan 2017.

122. Institut für Zeitgeschichte, München, ED 99-8-69, forhør av Albert Speer; ED 99-12-53, Albert Speer: OT und «Organisation des Bauwesens» (Ergänzung zur Denkschrift vom 1.VI.1946), 9.6.1945.

123. Broszat 1969.

124. Richard J. Overy, *War and Economy in the Third Reich*, Oxford 1994: 343–375.

125. Jonas Scherner og Jochen Streb, Das Ende eines Mythos? Albert Speer und das sogenannte Rüstungswun-

effektivt overvart EW spenningene mellom Wehrmacht og RK i Norge? Artikkelen gir kvalifiserte holdepunkt for at GB Bau/EW bidro til å dempe motsetninger og ressurskamp mellom dem, men også denne tesen fordrer ytterligere forskning. En systematisk gjennomgang av aktivitetsberetningene fra kvartermesteren og sjefsintendanten hos WBN vil trolig kunne gi fullgodt svar.

Samtidig er virkningene av EWs arbeid for å reformere kontrakts- og tariffvesenet i Norge ikke entydige. Tyske og norske bedrifter ble utsatt for økt ytelsespress, men beholdt friheter og god fortjeneste. Det samme kan sies om frie arbeidere, norske som tyske. Mens vi vet lite om betingelsene for de norske tvangsarbeiderne, kan vi si mer om virkningene av ytelsespresset for krigsfangene og de utenlandske sivile tvangsarbeiderne. Det var Vikingprogrammet som brakte det store innsiget av disse gruppene til Norge, og de arbeidet gjerne under særlig harde kår i nord. Vi vet ikke nøyaktig i hvilken grad ytelsespresset rammet, men må legge til grunn at kombinasjonen av rasisme, ytelsespress og ressursmangel (lave kalorirasjoner og dårlig forpleining) generelt medvirket til sykdom og høye dødsrater blant krigsfangene. Ved nedsatt arbeidsevne mistet de verdi. Hatlehol har anslått at 40 % av de 10 700 sovjetiske krigsfangene som døde på landjorden, var knyttet til EW. Legger vi til de 2400 jugoslavene og 400 tyske straffangene som døde da de arbeidet under EW, overstiger summen 7000 døde.¹²⁶ Dette betyr at mellom 40 og 50 % av de utenlandske fangene som døde i Norge, var knyttet til EW. De sivile tvangsarbeiderne ble også utsatt for det samme presset, men i mindre grad. De opplevde i noen grad også mer positive insentiver, og dødeligheten var lavere. Også videre forskning bør ta som premiss at ressursøkonomiske og raseideologiske motiver ikke utelukket hverandre. Den bør søke etter aggregerte data som kan si noe om sammenhengen mellom ytelsespresset og produktivitetsutvikling. Også mikroanalyser av byggeplasser vil bidra til økt kunnskap om hvor viktig arbeidsinnsatsen til de utenlandske krigsfangene og tvangsarbeiderne var. Det var åpenbart disse gruppene som bar de største lidelsene som følge av EWs effektivitetsbestrebelsler. Under ressursmangelen det siste krigsåret fikk samtidig de sovjetiske fangene verre betingelser, mens de jugoslaviske fangene fikk det bedre.¹²⁷

Det overordnede spørsmålet er likevel om Vikingprogrammet ble realisert. Mens lettmetalloppdraget ble styrt fra Berlin og praktisk talt aldri overtatt av EW, fullførte innsatsgruppen i hovedsak tre av Vikingordrens oppdrag i løpet av 1944 – kystbefestningen, flyplass- og veibyggingen.¹²⁸ Marinebunkerne i Bergen og Trondheim ble aldri fullført etter planen, men nådde et godt stykke på vei. Problemet var i realiteten Polarjernbanen, et ressursluk som aldri kunne realiseres etter planen. Oppdraget var simpelthen for ambisiøst, noe Henne påpekte i ettertid. Ressursmangelen var for stor og fraktekapasiteten for liten.¹²⁹ Det er definitivt en riktig vurdering. Selv før den tyske krigslykken snudde, var ressurser og fraktekapasitet en flaskehals for Vikingprogrammet. Selv om Henne som GB Bau kom

der, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (93), 2006: 172–196; Jochen Streb, Das Scheitern der staatlichen Preisregulierung in der nationalsozialistischen Bauwirtschaft, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (44), 1, 2003: 27–48.

126. Spredte tallangivelser basert på Hatlehol 2015: 243, 257–292, 387–418.

127. Hatlehol 2015: 235–244, 283–290.

128. Henne 1945; Severaas 2017: 114.

129. Henne 1945, del 1: 22.

godt ut av forhandlingene i Berlin om ressurser, ble de færre. Ikke bare på jernbaneprosjektet vitner aktstykker om stillstand og ineffektivitet på byggeplassene fordi nødvendige ressurser lot vente på seg. Fenomenet synes å ha vært utbredt. I tillegg viser Gunnar Hatlehol i dette heftet at EWs forespørsler om arbeidskraft ikke ble innfridd i perioder. Flytskjemaene ble verdiløse, og den hardt tilkjempede tvangsarbeidskraften åpenbart mindre produktiv. Ofte var det fraktekapasiteten som sviktet. Ressursene var på vei, og OTs operasjonsmodus kom ikke til full anvendelse.

I lys av de mange begrensende betingelsene har Adam Tooze kludert med at naziregimet mobiliserte ressurser effektivt: «was an extremely effective mobilizing regime». ¹³⁰ Selv om Vikingprogrammet aldri nådde målet, kommer vi likevel ikke utenom at EW nådde langt under vanskelige betingelser. Kostnadene var imidlertid store, ikke minst de menneskelige. En utbredt norsk oppfatning etter krigen var at tempoet og effektivitetspresset hadde gått ut over kvaliteten. Gitt vår viten om OTs operasjonsmodus, er en slik påstand ikke urimelig, men premissene for den burde også etterprøves systematisk.

130. Tooze 2006: 661.